

el-MEDHAL İLÂ DİRÂSETİ İLMİ'L-KELÂM

Hasan Mahmûd Abdüllatîf eş-Şâfiî, Mektebetü Vehbe, İkinci bsk., Kahire,
1991, ISBN: 977-00-15-79-3.

*Süleyman AKKUŞ**

İslam Düşüncesi başlangıçtan günümüze kadar çeşitli safhalarda kendine özgü evreler geçirmiş, belirgin özellikleriyle değişik ilim dalları ve muhtevalarıyla anıla gelmiştir. Dini, akaidi ilgilendiren bütün meseleleriyle kaydettiği gelişmelere bağlı olarak konusu itibariyle de genişleme göstermiştir. Bunda toplumların içinde yer aldıkları sosyal şartların gerektirdiği değişimler ve zenginliklerin de katkısı olmuştur.

Her toplumun dönemsel özelliklerle diğerlerinden farklılık göstermesi bir yana, kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kurumlar ve bu kurumların devamlılığını sağlayacak organizasyonlar içinde olmaları kaçınılmaz bir gerçekliktir. Günümüze kadar gelen kurumların oluşturdukları kültürel zenginlikler ve medeniyet öngören düşünce ortamları hep bu yapının birer göstergesi olagelmışlerdir.

Bir inanç sistemini savunma tarzında başlayıp gelişen kelâm ilim dalı bu özelliğini korumakla birlikte, geçirdiği dönemler konu ve muhteva itibariyle farklılık göstermiştir. Bu çerçevede söylenebilecek en belirgin nokta bu dönemlerin taşıdığı siyasî, sosyal ve kültürel şartların genel savunma ruhunu etkilemiş olmasıdır. Kelâm ilmi buna paralel olarak savunmacı bir yapıda kendi bünyesinde akli delil ve ilkelerin temel alındığı bir metodoloji geliştirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda inançla ilgili meselelerde naklin belirlediği konular, aklın belirlediği esaslar çerçevesinde ispat edilmeye, inkarcı zihniyetlere karşı savunulmaya çalışılmıştır. Bunu görev bilen kelâm ilmi, başlangıçtan günümüze aldığı değişik adları, geçirdiği gelişim evreleri ve temel özellik-

* Yrd.Doç.Dr., Sakarya Ü. İlahiyat F. Kelâm Anabilim Dalı.

leriyle incelemelere konu olmuştur. Kelam ya da teoloji adı altında yapılan çalışmalar bu incelemeler sonucunda yapılmışlardır. İnançların, fert ve toplumların yapısını şekillendiren önemli faktörlerden biri olduğu dikkate alındığında bu çalışmaların kaçınılmazlığı ortadadır.

İnanç esaslarıyla ilgili problemler ve gelişmeler Kelâm ve Mezhepler Tarihi adı altında yapılan çalışmalarda ele alınmıştır. Ülkemizde olduğu gibi İslâm coğrafyasında da benzeri çalışmalar yapılmakta, çağın problemleri yeni üsluplarla ve daha çok insan merkezli ve toplumsal problemleri ele alan bir tarzla yeniden inşa edilmeye çalışılmaktadır. Son zamanlarda kelâm ilminin yeniden inşası ve işlevselliği tartışmaları sıkça gündeme gelmekte, bu doğrultuda akademik toplantılar ve çalışmalar yapılmaktadır.

Daha çok Âmidî'nin eserleri üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Hasan Mahmûd Abdüllatîf eş-Şâfiî'nin¹ Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihinin konularını kapsayan *el-Medbal ilâ dirâseti ilmi'l-keâm* isimli eseri de buna katkıda bulunabilecek bir eser sayılabilir. Bu sahada geçmiş dönemlerde yazılmış kitaplarla benzer özellikler taşımasına rağmen, bazı yönleriyle farklı sayılabilecek ve derli toplu bilgiler bulunabilecek bir eser olma özelliğini taşımaktadır. Bu nedenle bu eser ve içeriği hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.²

Yazar önsözünde kitabın amacının ameli hükümleri, ahlâkî adapları, pratik sistemleri ve üstelik bütün bir kültür ve medeniyetiyle İslâm dininin dayandığı *el-Fıkhu'l-ekber* ve *ilmü'l-usûl* olarak ifade edilen bu ilmi öğrenmeye arzulu olanlara bir başlangıç oluşturmak olduğunu belirtir. Devamında kitabın öğrenme arzusu içinde olanlara, bu ilme olan yönelişlerinde yol göstermeye çalışacağını, ürkekliklerini ve tereddütlerini gidereceğini, kalplerinde istek oluşturacağını ve onları mutmain kılacağını vurgular. Ancak bunu yaparken ifrat ve tefrite düşülmeyeceği; bu hedefe varmada gerekli araçların hatırlatılacağına dikkat çeker.

Kelâm ilmine aşırı derecede bir yakınlık, geleceğine güven, bütün asırlarda yenilenen ve özellikle de ideolojik çatışmaların, dinler arası diyalogların

¹ Müellifin yaptığı bazı çalışmalar şunlardır: *el-Mübîn fî meâni elfâzi'l-hükema ve'l-mütekellimîn li'l-Âmidî* (thk), Mektebetü vehbe, Kahire; *Gâyetü'l-merâm fî ilmi'l-keâm li'l-Âmidî* (thk), el-Meclisü'l-a'lâ liş-şün'ül-İslâmiyye, Kahire, 1971; *Afju'l-elîf'il-me'lîf ale'l-lâmi'l-ma'tûf* (thk ve İngilizceye tercüme, Dr. Joseph Bill); *Esâsu'l-iktibâs fi'l-Mantek li't-Tâsî*, (thk. Dr. Saîd Cemalüddîn ile birlikte); *Tatavvuru'l-fikri'l-felsefî fi İran li Muhammed İkbâl*, (Arapçaya tercüme, Saîd cemalüddîn ile birlikte), el-Matbaatu'l-fenniyye, Kahire, 1989.

² Müellifin tanıtımını yaptığımız bu eseri Türkçeye tercüme edilmektedir.

neredeysse bütün dünyayı saran dini uyanışın yer aldığı çağımızdaki misyonuna olan inanca vurgu yapmaktadır. Bu konuda arzu edilen misyonu yerine getirmede temel dinamiğin inanç esasları olduğunu; birinci öncelikli olarak da tevhidin oluşturduğunu belirtir. Böyle bir yaklaşım hayatın bütün alanlarında etkisini gösterecek, sağlam bir medeniyetin temel düşüncesini, yeni bir insanı müjdeleyecek ve bu da böylece İslâm toplumunu birinci konumda tutacaktır. Yazara göre bu kolay olmayacaktır. Ancak, bilgi ve çalışmayla, İslâm kültürünün Kitap ve Sünnetten ibaret kaynaklarına geri dönme çabasıyla gerçekleştirebilecektir. Bu bilinç halini gösteren ilahiyatçı bilginlerin katkıları da kaçınılmaz olacaktır.

Kelam tarihi ve kelam metodolojisi bakımından bilimsel bir metotla yazılan eserin bu sahada yazılan klasik eserlerle ortak yanlarının bulunmasının yanında dikkat çeken farklı yönleri de bulunmaktadır. Kitap toplam beş bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm; bu ilmin tanımını, bilinen isimlerini ve bu ilimle ilgilenmenin meşruiyetini ele alan üç alt başlıktan oluşmaktadır. (s. 3-34)

İkinci bölüm bu ilmin geçirdiği uzun tarihi geçmişinin belirgin ana yönlerini özet bir şekilde “kelâm tarihinden bir kesit” başlığı altında sunmaktadır. Bu bölümün birinci alt başlığı hicri birinci asır boyunca kelâm ilminin doğuş dönemine dikkat çekmektedir. Bunu tedvin dönemi ve fırkaların doğuşuna tahsis edilen ikinci alt başlık izlemektedir. Bu başlıkta temel konularına ve sıralamaya göre fırkaları sınıflandırma gayreti bulunmaktadır. Haşviyye, Hanbeliler, Zahiriler, Eş’arîler, Mâtüridiyye, İsmailiyye mezhepleri bu bölümde kısa tarihleri, temsilcileri ve görüşleriyle ele alınan mezheplerdir.

Haşviyye sadece nassa dayanan akıl ve aklî delilleri reddeden, tecsim ve teşbihe götüren naslar konusunda lafzî anlama temayülünün hakim olduğu bir anlayış olarak takdim edilmektedir. Bu anlayış konusunda Mezhepler Tarihçilerinin ve bazı modern araştırmacıların görüşlerine yer verilmektedir. Haşviyye’nin bu ismi alması hakkında bazıları Hasan el-Basrî’nin ders halkasına devam eden bir takım insanların bazı yanlış görüşlerden bahsetmeleri üzerine, onun, bu insanları kastederek: “onları halkanın ortasına götürün”(*ilâ başa’l-balka*) demesiyle “el-Haşviyye” olarak isimlendirildiklerini ileri sürerler. Bazıları da bu ismin verilmesini topluluğun, “Allah mekan sahibidir, O alemin haşvinde; yani, dahilinde olacaktır” düşüncesine dayandırmaktadırlar. Bazı Müşebbihe gruplarının temel olarak haşevî konumla başladığına, daha

sonra görüşlerini desteklemek ve aklamak için bazı tasavvufî metotlara başladıkları da işaret edilen hususlardandır.(s. 75-79)

Ahmed b. Hanbel ve ona nispetle anılan grubun temel olarak üç eğilim gösterdiğinden söz edilir. Bunlardan biri kelâmî düşünce sahasında naklin aleyhine olsa da akla daha fazla önem veren bir eğilimdir. Bu eğilim Eş'arîler yerine itizali konulara çağırılmaktadır. Bu görüşün temsilcileri, Bağdat Hanbelîlerinin önderi, İbn Akîl, Ebu Ya'la ve İbnü'l Cevzî'dir. İkinci eğilim, nassa meylin daha fazla olduğu, bazı lafzî manalara bağlanmada aşırılığa giden eğilimdir. Üçüncü grup ise orta bir yol izleyen gruptur. Rengi ne olursa olsun bu grup daha önceki iki grubun aşırı temayüllerinden uzaktırlar. Ya da en azından bu iki eğilim, iki durumda da aklın rolünü göz ardı etmeksizin, sonuçta nassın hakemliğine başvurma ya da başlangıçta ondan kaynaklanan bir takım meziyetleri bir araya getirebilmiştir. (s. 79-81)

Zahiriyye mezhebinin Davud b. Ali'yle başlayıp, Endülüslü meşhur mütefekkir İbn Hazm'la (ö. 456/1064) belirli bir aşamaya ulaştığı görülmektedir. O Hanbelîlerle birlikte nassa dayalı bir eğilimi temsil etmektedir. Eş'arîler ile Mâtürîdîler sünnete mensup olanlar arasında rey ehlinin kelâmcıları olarak kabul edilirken, onlar da Ehl-i hadisin kelâmcılarıdır ve Mu'tezile, Hariciler ve Şia'ya karşılık bazen hepsi birden "Ehl-i sünnet" diye isimlendirilmektedirler. Mezhep belirli bir duraksama göstermekle birlikte İbn Hazm'ın hala etkili olduğu belirtilmekte ve bu çerçevede görüşleri maddeler halinde ele alınarak değerlendirilmeye gidilmektedir. (s. 81-86)

Eş'ari, itizalî görüşlerinden ayrılarak, marifet alanında vahiyle akıl, ilahiyat konusunda teşbihle tenzih arasında mu'tedil orta bir çizgiyi takip etmiştir. Yazara göre, bazı eleştirmenlerin de dediği gibi Eş'arî bu orta olma durumunu tamamıyla gerçekleştirememiştir. Eş'arî *el-İbâne*'de görüldüğü gibi başlangıçta nassa daha fazla dayalı bir temayül gösterirken, *el-Lum'â*'da bir ölçüde akla ve te'vile meyletmektedir. Durum ne olursa olsun bu dönemde Eş'arî mezhebi İslâm dünyasının doğusunda ve batısında yayılmıştır. Bunun nedeni müellife göre göreceli de olsa mezhebin yapısının mutedil olması ve Makrizî'nin *el-Hıta'*ta açıkladığı siyasi şartlara bağlı olmasıdır. Bu şartların en önemlisi mezhebi, doğuda Selçukluların, Fas'ta Murabitların, Mısır'da Eyyübîlerin korumasıdır. Yine müellifimize göre İbn Teymiyye taraftarlarının yaymış olduğu fikirlerle rekabet etme durumu olmasaydı, Eş'arî mezhebi refiki Mâtürîdîlikle birlikte öğretim programlarında, Sünnî dini düşünceye

yer veren üniversitelerin kelâm çevrelerinde hala hakimiyetini sürdürüyor olacaktı. (s. 86-89)

Maveraünnehir'de ortaya çıkmaları ve Ebû Hanîfe'ye mensup olmaları nedeniyle Mâtüridiyye mezhebinin Türkler arasında, Afganistan, Hint yarımadası ve diğer Hanefî çevrelerde hakim olduğunu ve yayıldığını belirten müellif, mezhebin tarihinin iki önemli döneme ayrılabilirliğini söyler. Birincisi; mezhebin Orta Asya'da kurucusuyla ve daha sonra Maveraünnehir bilginleriyle doğduğu, büyüdüğü ve geliştiği dönemdir. Bu dönem kelâm ilminin ikinci ve üçüncü döneminin başlarını kapsamaktadır. Bu dönemi Mâtürîdî, Ebu'l-Muîn en-Nesefî ve sonraki gelen müellifler ve eserleri temsil etmektedir.

Açıklanması ve geliştirilmesinde öncükilerin etkileri, katkıları devam etmekle birlikte bu mezhebin ikinci dönemi, Anadolu'da Türk ilim adamlarının etkisinin görüldüğü dönemdir. Bu dönem ilim adamlarının günümüze ulaşan eserleri vardır. Bu temsilcilere, eskilerden Hızır bey, Taşköprüzâde, el-Beyâdî ve diğerleri, yenilerden ise Muhammed Zahid el-Kevserî ve Mustafa Sabri Efendi örnek verilebilir. Müellife göre bu dönem özel önem gösterilmesi gereken bir dönemdir. Ülkemizde de son zamanlarda üzerinde memnuniyet verici çalışmaların yapıldığı³ Mâtürîdîlik mezhebi müellife göre teşekkür edilmesi ve ulaşılması kolay olması bakımından içinde bulunduğumuz asrın son yarısında kelâm araştırmalarıyla meşgul olanlarca çok daha fazla özen gösterilmesi gereken bir mezheptir. Müellif özellikle Türklerin tarihte oynadıkları role dikkat çekmektedir. (s. 89-91) Mâtürîdîlik mezhebi Maveraünnehir'den, Horasan, Hind yarımadası ve Anadolu'ya intikal etmiştir. Çünkü bu bölgelerde Hanefî alimler bu mezhebi desteklemişler ve bir çok eserler yazmışlardır. Bu konu kelâm kültürü bakımından, çağdaş araştırmacıların gerekli ölçüde önem vermedikleri bir yöndür.

Mâtürîdîlik Türk halifelerin bu mezhebe gösterdikleri ilgi ve ihtimam sayesinde bir ölçüde hareket ve canlılığa şahit olmuştur. Bununla birlikte onlar,

³ M. Saim Yeprem'in *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî* (İst., 1984); a.mlf., *Mâtürîdî'nin Akâide Risalesi ve Şerhi* (İst., 2000); Hanifi Özcan'ın, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi* (İst., 1993); a.mlf., *Mâtürîdî'de Dinî Çoğulculuk*, (İst., 1995); Adil Bebek'in *Mâtürîdî'de Günah Problemi*, (İst., 1998); Bekir Topaloğlu'nun, *Kitâbü'l-Tevbîd Tercümesi* (Ankara, 2003); Sönmez Kutlu'nun hazırladığı, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik: Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Mâtürîdîlik Mezhebi* (Ankara, 2003); Musa Koçar'ın *Mâtürîdî'de Esmâ-i Hüsnâ* (İst., 2004), *Mâtürîdî'de Allah-Alem İlişkisi* (İst., 2004) adlı eserleri ilk akla gelen çalışmalardır.

diğer hükümdarların Eş'arî mezhebi için Mısır ve doğuda yaptıkları gibi bu mezhebin akidesini öğretme amacıyla özel okullar inşa etmemişlerdir. Bu dönemde Küfevî, Gelenbevî, KastalLanî ve Molla Aliyyül Kârî tanınmış isimlerdir.

Yazara göre kelâm tarihindeki bazı problemlerle yüzleşmede bazı düşünürler aklî, Mu'tezilî bir eğilime yönelmişlerdir. Eğer Kitap ve Sünnete dönme sağlam temeller üzerine oturtulmuş olsaydı, geçmişte kelâm düşüncesine hizmet etmemiş olan bu eğilimden uzaklaşırdı. Muhtemelen bu düşünce şimdi de kelâmî düşüncüyü canlandırabilecek güce sahip değildir. Bu çerçevede Afgânî, Muhammed Abduh ve ekollerini hatırlamak mümkündür. Nitekim Afgânî ve Abduh taraftarları da, muhaliflerinden önce bunu itiraf etmektedir. Çağdaş düşünceye açık olmakla beraber, bu eğilime karşı geleneksel Sünnî hareket noktalarından kaynaklanan en güçlü kelâmî cevap, çağdaş kelâm çalışmalarının en önemlilerinden birisi kabul edilen *Mevkîfu'l akl ve'l-ilm* isimli önemli eserinde Mustafa Sabri Efendi'den(1879-1954) gelmiştir. O kelâm ilmini kontrol altına alarak Mâtürîdîlik ve diğer Eş'arîlik tesirlerini bir araya getirebilmiştir.

Mâtürîdîlik düşüncesini, bu mezhebe çok sıkı bağlılığı ve dini ilimlerde saygın bir yeri olan Muhammed Zahid el-Kevserî ile Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (1703-1762) çağdaş bir uzantısı kabul edilen Şibli Nu'manî (ö.1914) ve onun gibi Hind yarımadasının bazı alimleri temsil etmişlerdir. Şibli Nu'manî kendinde, Mustafa Sabri Efendi gibi Mâtürîdî ve diğer Eş'arî bilginlerin tesirlerini de toplamıştır.

İsmailiyyenin kısa bir tarihinin yapıldığı kısmın devamında, İsmailî felsefenin Ta'lim Nazariyeleri, İsmailî Tevhid Nazariyesi, Temsil ve Temsilciler Nazariyesi başlıkları altında bazı görüşlerine yer verilmiştir.

Yine aynı bölümde Mu'tezile ile Mu'tezilenin üzerinde görüş birliğine vardığı beş esas (usûl-i hamse; adalet, tevhid, va'd ve'l-va'id, menzile beynel menziletayn, emir bi'l-ma'uf nehiy ani'l-münker) görüşleri ile bilinen diğer görüşlerine yer verilmektedir.

Şia'nın temel kolu olan İsnâaşeriyye mezhebi hakkındaki tarihi bilgiler, bu mezhebin temel görüşleri, İsnâaşeriye kelâmındaki parlak gelişmelerin ardından bu bölümde son olarak Havâric (Hâriciler) ve Zeydiyye mezheplerinin tarihi geçmişleri ve ileri sürdükleri görüşler aktarılmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Daha sonra yaklaşık altıncı asrın başlangıcından günümüze kadar birbirini izleyen tarihi dönemlerin ele alındığı üçüncü kısım gelmektedir. (s. 51-124)

Üçüncü bölümde "kelâm ilminde araştırma metotları"nı inceleme çabası bulunmaktadır. Bu çaba, hangi ilim dalı olursa olsun öğrenme, o ilim dalının yapısı ve özelliklerini tanımada oldukça önemli bir yöndür. Bu bölümün birinci alt başlığında, "aklı delil"e, ikinci alt başlığında "nakli delil"e bakışları eli alınmakta, üçüncüsünde ise kelâm ilminde "istidlal yöntemleri" analiz edilmektedir. "Akli delil ve kelâm araştırmalarındaki yeri" başlığı altında; akli düşüncenin itikadi bilgileri bilme yolu, gerçekliği ve ona yöneltilen itirazlar ele alınmaya çalışılmaktadır. "Nakli delil: Delil olması ve akli delille ilişkisi" başlığında ise ilk Mu'tezile bilginlerinin bu delile bakışları, devir düşüncesi ve metodik etkileri, nakli delile Eş'arîlerin bakışı, devir düşüncesinin Eş'arî çevreler dışındaki etkisi ve müteahhirîn dönemi kelamcılarının durumu ele alınmaktadır. "Şahidin gaibe kıyası", "tüme varım" ve "delilin butlanından medlûlün de butlanının gerekli olması" kelâm istidlal yöntemleri olarak incelenmektedir. Tartışma metotlarında, kelamcıların karşı tarafın kabullerine dayanma, bölme ve ayırma metodu ile halef metodu değerlendirilmektedir. Kelamcıların Aristo mantığı konusundaki tutumlarına temas edilen kısım bu bölüm sona ermektedir. (s. 131-198)

Dördüncü bölüm -*Fusûl tekmiyye*- bu ilmin gelecekteki imkanları dini ilimler ve diğer ilimlerle bağlantısı, aslına uygun bir şekilde kelâmı tanıma çabasını hedeflemektedir. Bu çaba bölümün birinci alt başlığında ele alınmaktadır. İkinci alt başlıkta her ilimde olduğu gibi araştırma ve öğretim için temel araç durumunda olan kelâmî terimlerin önemine vurgu yapılmaktadır. Bu sahada yazılmış ansiklopedik eserlerden felsefe ve kelam terimlerine ilgili bir kitap tanıtım listesi yer almakta, kısa notlarla kelam araştırmacıları için bu çalışmaların önemi hakkında hatırlatmalarda bulunmaktadır. Üçüncü alt başlıkta ilahi dinlerde kelâm ilminin karşılığı durumunda olan ve kelâm ilminin yer yer aşına olduğu Yahudi ve Hıristiyan teolojileri tanıtılmaya çalışılmaktadır. Bu konu özellikle İslâm inanç esaslarıyla Yahudilik ve Hıristiyanlık inanç esasları arasında mukayese yapmak isteyenlere ilk düzey bilgiler olması bakımından önemlidir. (s. 209-286)

Kelâmî çalışmaların miladi XIV. asrın son yarısında geliştiğinin ve bazı meyvelerinin verildiğinin ifade edildiği eserde yazara göre belki de bunun nedeni işgale karşı koyma ve ondan kurtuluş döneminde, dini öğretim ku-

rumlarını oluşturan uyanış hareketidir. Kaybolmaya yüz tutmuş bilgi halkalarının ortaya çıkartılmasında düşünce tarihimizin unutulmuş eserlerinin üniversitelerdeki aklı bilgilerle ilgili çalışmaların yapıldığı bölümlerin katılması da bunda etkili olmuştur. Yine bir diğer neden de batı kültürünün, ilmi keşiflerin ve çağdaş aklın yeni düşünce ekolleri de bu nedenler arasındadır.

Yine dördüncü bölümün dikkat çeken bir diğer özelliği Yahudi ve Hıristiyan teolojileri tarihi, geçirdiği dönemler ve temsilcileri hakkında kısa ancak derli toplu bilgi vermesidir. (s. 207-282)

Beşinci bölümde ise kelâm kitaplarından seçilmiş farklı mezhepler adına on metin yer almaktadır. Müellife göre metinlerin bu şekilde seçilmesinin amacı kelâm araştırmalarına başlangıç durumunda olanların kelâmcıların üslubundan zevk almalarını sağlamak, bu ilmin mahiyeti ve ana konuları hakkında katkı sağlamaya çalışmaktır.

Kitapta yer alan âyetlerin yerleri genellikle gösterilmekle birlikte bazen de gösterilmediği de olmuştur. Hadislerin tahriçleri ise yapılmamıştır. Bir diğer husus da bir ders kitabı şeklinde yazılan kitapta bazen harf ve kelimelelerin yanlış yazıldığı görülmektedir. Aceleyle getirilmiş, iyi bir şekilde redakte edilmemiş intibayı veren kitabın elimizdeki ikinci baskısındaki hataların sonraki baskılarında düzeltilmesini ümit ederiz. Ama bütün bunlar, genelde İslâm düşüncesi, özde kelâm ve İslâm Mezhepleri tarihine ilgi duyanlar için oldukça faydalı olan bu eseri gözden düşürmeyecektir. (s. 287-284)